

تقابل و تقارن موجودات در دو طرف درخت و انواع آن در قالی های بختیاری

سارا انصاری

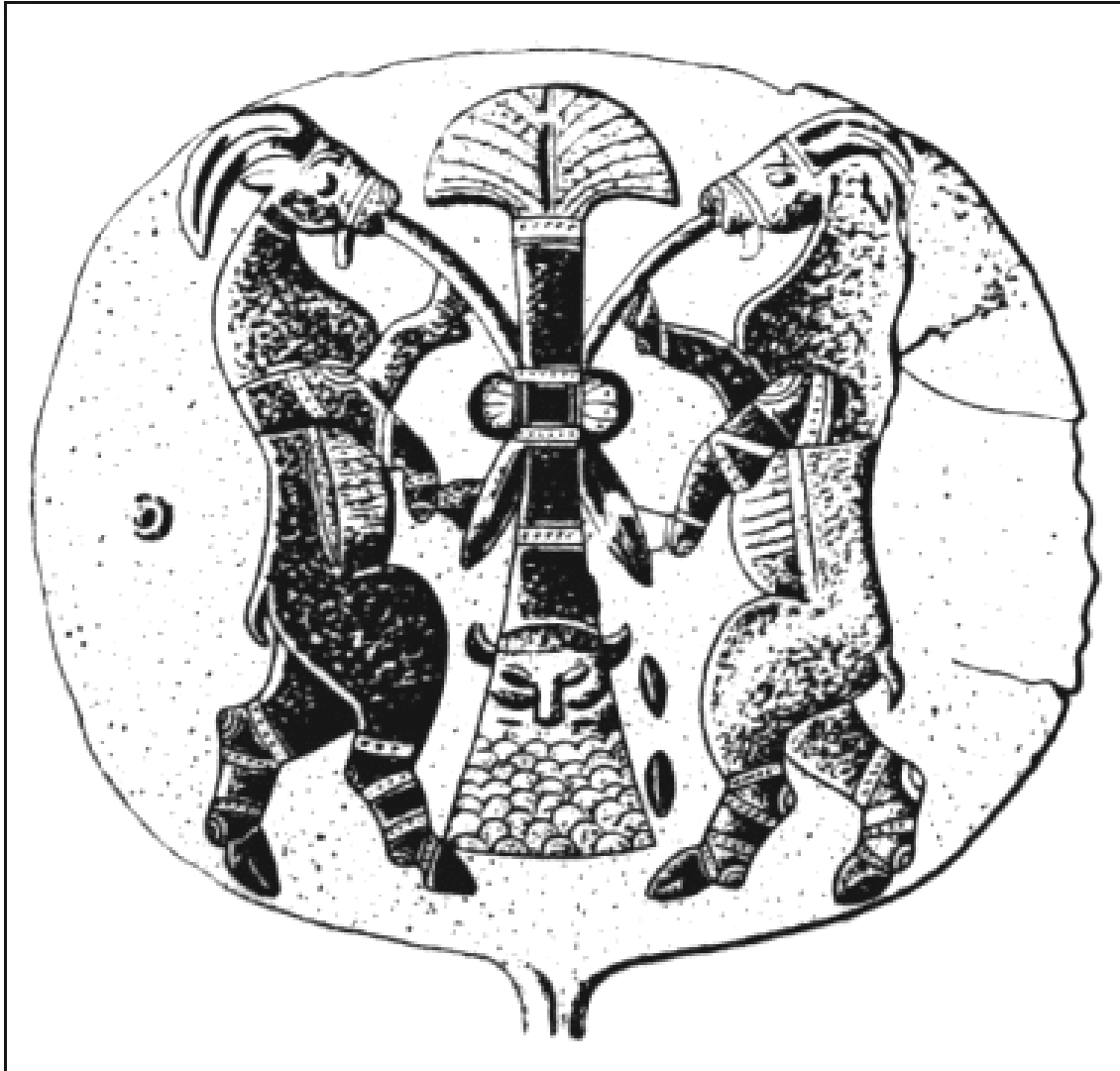
چکیده

درخت زندگی و دو نگهبان اطراف آن ، طرحی است که سابقه طولانی داشته و از کهن ترین زمان نمونه های آن در آسیای میانه و فلات ایران یافت می شوند . این نقش از یک درخت ، آتشدان ، یا یک شکل هندسی که احتمالاً نقش یک مکان مقدس است ، تشکیل شده و موجوداتی نگهبان آن هستند که معمولاً به صورت متقارن در دو طرف آن به صورت رو در رو یا پشت به پشت قرار گرفته اند . درخت مقدس از کهن ترین زمان و در دوره های مختلف هنر ایران بر روی آثار گوناگون نقش شده است و از انواع آن می توان سرو ، انار و نخل را نام برد . نمونه های نقشمایه درخت زندگی و دو نگهبان آن در قالی های بختیاری نیز فراوان به کار رفته که در آن نقوش قوچ ها و پرندگان در دو طرف درخت ، گاهی بر روی زمین و گاهی بر بالای شاخه های آن قرار دارند . نمونه های موجودات به کار رفته در اطراف درخت زندگی قالی های بختیاری عبارت اند از : بز کوهی ، شیر ، پرنده های تاجدار ، طاووس ، پروانه و انسان .

واژه های کلیدی : درخت زندگی و دو نگهبان آن ، قوچ های جفت ، مرغ و درخت ، ماه درخت ، قالی های بختیاری .

مقدمه

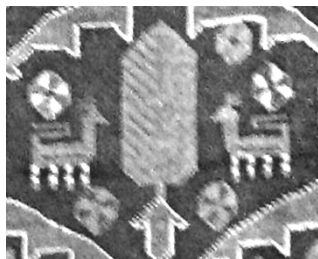
نقوش حیواناتی که در دو سوی درخت کم و بیش هندسی شده در برابر یکدیگر قرار گرفته اند نشانی از روح و فرهنگ های کهن آسیا دارند. این خط سیر از سومر و بابل یا نینوا شروع می شود و با عبور از ایران هخامنشی و ایران ساسانی به بیزانس، اسلام و اروپای لاتین زبان منتهی می گردد (گیرشمن، ۱۳۵۰، ۲۳۳).

[تصویر ۱] نقش درخت زندگی با دو جانور در اطرافش
(Godar, ۱۹۶۵, p۵۴)

اصل تقابل و تقارن در مورد جانوران به صورتی که پاهای آنها رو به روی یکدیگر قرار بگیرند، از سنت های دیرپای خاورمیانه است (اکرمن، ۱۳۸۷، ۸۵۷/۲) [تصویر ۱].

قوچ های جفت متعلق به ماه

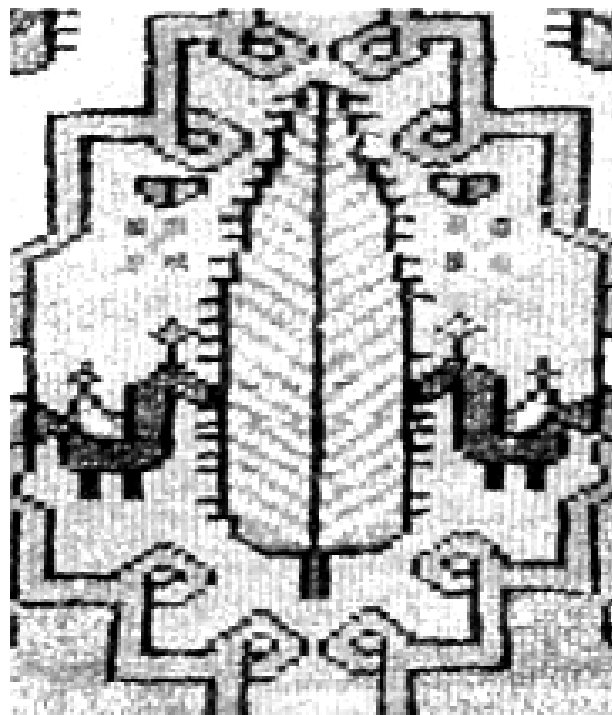

[تصویر ۲] قوچ های جفت که معمولاً به صورت جفت ظاهر می شوند، قالی بختیاری

قوچ های ماه از نژاد شایسته ای هستند که معمولاً به صورت جفت ظاهر می شوند و متعلق به ماه هستند ، نه درون مایه های مربوط به خورشید ، از این رو ماه درخت بوده است (اکرم، ۱۳۸۷، ۹۹۰/۲) . دو بز رو به هم و جهیده بر گیاهی بن مایه ماه است (اکرم ، ۱۳۸۷، ۸۶۷/۲) [تصویر ۲] . احتمالاً در تمدن های اولیه ماه نخستین خدایی بوده که پرستش می شده ، چرا که زندگی آن دوران با کشاورزی و دامداری سپری می شده ، باران و برف در رویش گیاه و در نتیجه ادامه حیات تنها عامل به شمار می رفته است و آنان معتقد بودند که عامل بارش باران ماه است ، از این رو آن را با تیشتر الهه باران مرتبط می دانستند (دوبوکور، ۱۳۷۳، ۵۷) .

ارتباط اعتقادی ماه و تیشتر (آورنده باران) حتی امروزه نیز در بین کشاورزان رایج است ، که منازل ماه بر طوفان اثر می گذارد و از جهت حاصلخیزی باید گرمی داشته شود زیرا کار حیاتی بذر افشانی و کشت و زرع متکی بر آن است (اکرم، ۱۳۸۷، ۹۹۰/۲) .

درخت زندگی با دو نگهبان در بین النهرین و ایران

تصویر ۳] درخت زندگی و دو نگهبان در دو طرف آن، قالی بختیاری

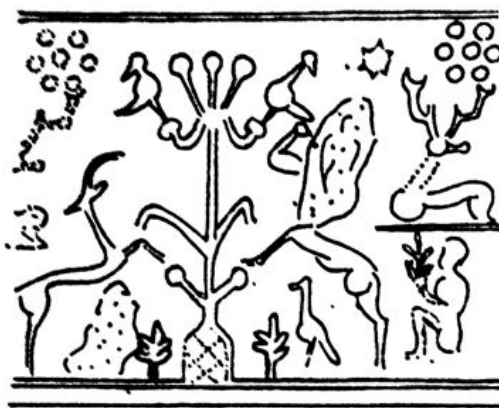
بر اساس دادو سندهای متقابل بین تمدن‌های مختلف ، انواع و اقسام درختان مقدس بر تصویر اولیه ، می‌پیوندند . در بین‌النهرین درخت زندگی ترکیبی از گیاهان مختلف است که به علت طول عمر و زیبایی و سودمندی مقدس شمرده شده‌اند و عبارتند از : درخت سدر (چوبش گرانبه‌است) ، درخت نخل ، درخت انار صد دانه ، تاک با خوشه‌های انگور . همواره دو نگهبان در دو طرف درخت زندگی قرار دارند . با خوردن میوه‌های این درخت نامیرایی حاصل می‌شود و برای رسیدن به آن ، نخست باید با نگهبانان اطراف آن جنگید . هر کس در این نبرد پیروز شود به مرتبه فوق انسانی ارتقاء می‌یابد یعنی جاودانه جوان می‌ماند و نامیرا و بی‌مرگ می‌شود (دوبوکور ، ۱۳۷۳ ، ۱۳) . در ایران در دوره هخامنشی و ساسانی ، درخت سرو درخت زندگی به شمار می‌رفته است از دیگر درختان مقدس می‌توان : نخل ، انجیر ، سدر ، زیتون و چنار را نام برد . برخی درختان مانند : زیتون ، انجیر ، سیب ، انگور و انار را از درختان بهشتی می‌دانند . نخستین نقوش گیاهی به دست آمده از ایران بر روی سفالها ، مهرها و سنگ‌ها یافت می‌شوند . تصویر آیینی درخت در تمدن‌های ایلام ، مفرغ‌های لرستان ، مارلیک ، املش ، زیویه و در زمان ایرانیان آریایی ، مادها ، هخامنشیان ، پارتی ها و ساسانیان به کار رفته (دادور، منصورى، ۱۳۸۵، ۱۰۰) . در دوره بعد از اسلام نیز انواع نقوش درختی مورد استفاده قرار گرفته است .

نقش بز کوهی در دو طرف درخت بر مُهرهای استوانه ای

[تصویر ۴] جام گل سه پر و دو بز جهیده بر آن، (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۳/۶).

نقش دو بز به طوری که پشت به هم قرار گرفته اند اما سرها به سمت گیاه وسط برگشته ، چیزی که ظاهراً انار است و جام گل سه پر ، این طرح عام تر از آن است که ماهیت گیاهی محض داشته باشد و به نظر می آید به طور نمادین جایگزین یکی از درختان شده باشد ، اگر چه معلوم نیست کدام درخت (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۴/۶) [تصویر ۴].

[تصویر ۵] مُهر استوانه ای با نقش دو بز کوهی در دو طرف یک درخت مقدس ، محل کشف چغازنبیل ، ۱۳۰۰ پ . م ، ۱۴/۳ . ۴۶/۶ . م . م ، موزه ایران باستان

نقش دو بز کوهی که در طرفین درختی در جنگل مشغول چریدن یا خوردن میوه‌های درخت هستند در ایران سابقه زیادی دارد ، از شش هزار سال قبل در شوش نقش دو بز کوهی در طرفین درخت بر روی مُهرها و در معابد و کاخ‌ها و حتی روی طلسم‌های مفرغ‌های لرستان نمایان است . نقش این بزغاله مربوط به عقاید مذهبی آنان است و درختی که در میان آن‌ها قرار گرفته میوه‌هایی دارد که خوردن آن به هر کس حیات جاودانی می‌دهد (آپم پوپ، بالتروشائیتیس، ۱۳۸۴، ۱۱).

قهرمان ، بز کوهی و درخت

[تصویر ۶] مُهر استوانه ای با نقش قهرمان در حال حمله به یک بز کوهی دو سر ، محل اکتشاف چغازنبیل ، ۱۳۰۰ پ.م ، اندازه اثر ۱۱ . ۳۸/۶ م.م ، موزه ایران باستان .

گیلگمش ، رستم ایلام ، برای دست یافتن به درخت زندگی از تمام موانع خارق العاده ای که خدایان بر سر راه وی قرار داده بودند ، عبور می کند ، اما همین که به آن درخت می رسد به حیات او خاتمه داده می شود و موفق به خوردن میوه های آن نمی گردد . گیلگمش در حدود هزار سال قبل از میلاد ، خدای شماره اول مردم ناحیه کردستان شد و از آن روز اجداد کردها و لرهای امروزی بارها دو بز کوهی و درخت موعود را بر روی طلسم های خود تصویر کردند و در ابنیه خود قرار دادند تا آرزوهایشان برآورده شود . در دوره های بعد ، از جمله در دوره ساسانیان ، هنرمندان ایران نقش بز و درخت مقدس را که از ایام قدیم باقی مانده بود بر روی بسیاری از آثار خود منقوش نمودند بدون آن که به معنای آن پی ببرند (آپم پوپ، بالتروشائیتیس، ۱۳۸۴، ۱۱) . در دوره های مختلف نقوش حیوانات و پرندگان دیگری نظیر شیر ، اسب ، طاووس و ... نیز به کار رفت .

درخت زندگی و پرندگان نگهبان آن

[تصویر ۷] مرغ و درخت، قالی بختیاری

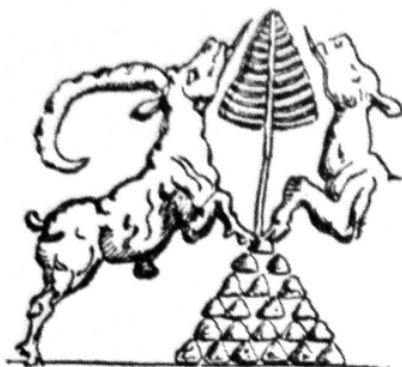
نقشمایه‌های مرغ و درخت از زمان‌های قدیم در ایران به کار می‌رفته است. مرغان و پرندگان، از روزگار پیش از تاریخ مظهر ابر و پیک باران بوده‌اند و انگیزه رمزی همه آن‌ها پاسداری از درخت مقدس بوده است و از این اعتقاد اسطوره‌ای ایرانیان باستان به وجود آمده که معتقد بودند پرندگان درخت زندگی را پیوسته سیراب خواهند کرد. این نقشمایه در دوره ساسانی، همانطور که در بسیاری از مهرهای این دوره پیداست نقش آتشدان مقدس به جای درخت قرار می‌گیرد، پس از اسلام از سده پنجم هجری به بعد اندیشه و انگیزه باستانی آن فراموش شده و به نقشمایه‌ای تمام تزئینی تبدیل می‌شود در اوایل دوره صفوی (سده دهم هجری) قرار گرفتن دو مرغ در دو سوی درخت ادامه می‌یابد. و در این دوره کم‌کم پرنده‌ها از دو طرف درخت بر روی شاخه‌ها قرار می‌گیرند و به ویژه در قالی‌های شمال و غرب ایران دیده می‌شود از این پس نقشمایه مرغ و درخت، درون مایه و اندیشه تازه‌ای پیدا می‌کند و نقشمایه گل و مرغ زاده می‌شود و تا سده سیزدهم هجری در برخی هنرهای شهری، پس از آن که گل که به طور معمول گل سرخ محمدی است جانشین درخت مقدس می‌گردد، حتی پس از آن که در گلدان جای می‌گیرد، مرغان دیگری جز بلبل در دو سوی گل و گلدان قرار می‌گیرند (پرهام، ۱۳۷۱، ۱۷/۲-۱۶). این نقشمایه تنها در فرش‌های مناطقی که تمدن ایران باستان در آن جا ریشه و نفوذ داشته دیده شده است (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۰۴/۱-۱۰۳).

نقشمایه مرغ و درخت ساسانی به صورت و کسوت ترتیب و قاعده نخستین، در فرش‌های عشایری و روستایی از جمله فرش‌های چهارمحال و بختیاری ادامه می‌دهد (پرهام، ۱۳۷۱، ۱۷/۲) [تصویر ۷].

درخت زندگی و دو نگهبان آن به عنوان نقش تزئینی به جای مانده در قالی های

بختیاری

- دو بز در دو طرف و نقش دیگری در وسط

[تصویر ۸] درخت مخروطی روی کوه (ماه درخت)، مهر شوش، اوایل هزاره سوم پیش از میلاد (اکرم، ۱۳۸۷، ۶/۳۱۲۳).

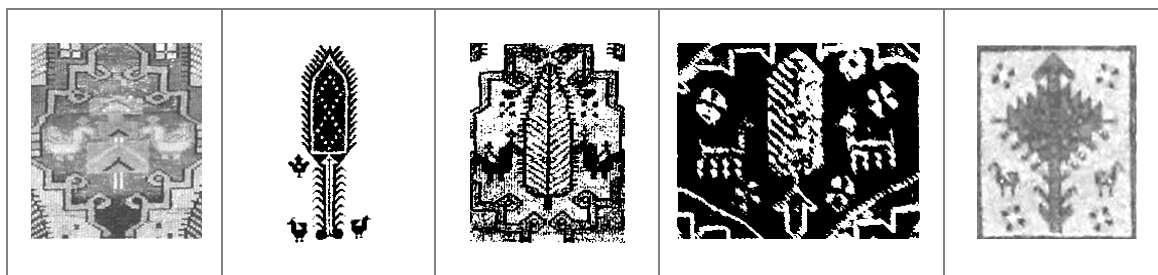
[تصویر ۹] طاق نصرت و استفاده نمادین از قوچ ها در بزرگداشت مردی از بزرگان ایل، آجعفر قلی رستمی بآبادی. (مددی، ۱۳۸۶، ۸۳).

با مقایسه این تصاویر مشاهده می شود که قرار گیری دو بز در دو طرف درخت ، رسمی است که سابقه طولانی داشته و امروزه علاوه بر تداوم آن به عنوان نقش تزئینی در قالی های بختیاری ، در بین مردم نیز به کار می رود که در این جا عکس بزرگ ایل به جای درخت قرار گرفته است [تصویر ۹].

• درخت زندگی و نقش دو بز در دو طرف آن در قالی های بختیاری

[تصویر ۱۰] درخت مخروطی روی کوه (ماه درخت)، مَهر شوش، اوایل هزاره سوم پیش از میلاد (اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۳/۶).

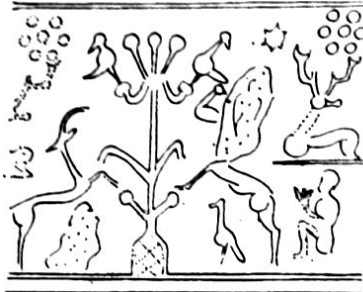
[تصویر ۱۱] نقوش درختان مخروطی در قالی و جانوران در اطراف آنها

نقش قوچ ها و پرندگان در دو طرف درخت به صورت رو در رو یا پشت به پشت در قالی های بختیاری به کار می روند . گاهی در اطراف درختان پرنده هایی جایگزین قوچ شده اند که در جای آن قرار گرفته اند [تصویر ۱۱] و در مواردی نیز پرنده ها بر روی شاخه های درختان انتقال پیدا کرده اند [تصویر ۱۲].

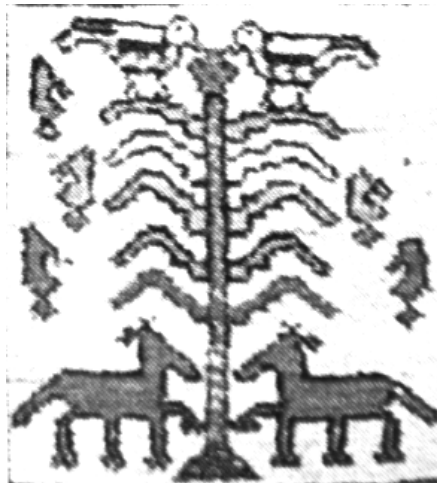
[تصویر ۱۲] نمونه های پرندگان اطراف درختان در قالی های بختیاری

• ترکیب بزها و پرنده ها بر روی یک درخت

[تصویر ۱۳] مَهر استوانه ای با نقش دو بز کوهی بر پا ایستاده در دو طرف یک درخت مقدس، محل کشف چغا زنبیل، ۱۳۰۰ ق.م، اندازه ۱۴/۳ - ۴۶/۶ میلی متر، محل دسترسی موزه ایران باستان.

« دو بز کوهی بر پا ایستاده در دو طرف یک درخت مقدس ، سرها به عقب برگشته . دو پرنده در دو طرف نوک درخت . موتیف های ثانوی در دو صحنه ثبت شده اند : گوزن خوابیده که سر به طرف عقب برگردانده است ، گل سرخ و ستاره ای در بالای سر گوزن ، یک میمون نشسته و یا انسانی با قد کوتاه توسط خطی از این گوزن جدا شده است . در زیر بز کوهی سمت راست یک پرنده قرار دارد » (شرح کاتالوگ موزه ایران باستان، بخش مَهر و سکه) [تصویر ۱۳].

[تصویر ۱۴] نمونه مشابه تصویر مَهر بر روی قالی از چهارمحل و بختیاری (Hali, October ۱۹۸۹, Issue ۴۷).

در نمونه مشابه یافت شده نقش مَهر در قالی بختیاری ، درخت با شاخه هایی به همان شکل که نوک آن ها به طرف پایین خم شده ، با دو پرنده در حالی که رو به هم و مانند مَهر روی شاخه بالایی قرار دارند ، دو جانور پایین درخت ، مانند نمونه مَهر یک دست خود را بر تنه درخت قرار داده و در اینجا رو به هم بافته شده اند ، در نمونه قالی چند بته به جای نقوش اطراف مَهر به کار رفته اند [تصویر ۱۴].

• نقشمایه های تزئینی درخت و نگهبان های آن در قالی های بختیاری

[تصویر ۱۵]

نقشی از قالی بختیاری ، با درختی که یک پرنده بر روی آن نشسته و دو شیر در دو طرف آن قرار دارند در حالی که یک دستشان را بر روی تنه درخت قرار داده اند [تصویر ۱۵].

[تصویر ۱۶]

نقشی از قالی بختیاری ، درخت زندگی با ماری که به دور آن پیچیده است و دو پرنده رو به هم در دو طرف درخت قرار دارند دو شاخه گل در دو طرف درخت و پشت سر پرنده ها روئیده است [تصویر ۱۶].

[تصویر ۱۷]

نقشی از قالی بختیاری ، با پرنده های تاج دار در دو طرف درخت، در این تصویر پرنده ها بسیار اغراق آمیز تصویر شده اند به طوری که از درخت بزرگترند تاج پرنده ها سه شاخه و هر کدام سه دست و پا دارند [تصویر ۱۷].

[تصویر ۱۸]

نقشی از قالی های بختیاری ، دو بز در دو طرف درخت زندگی پشت به پشت تصویر شده اند و دو پرنده نیز در بالای آنها قرار دارند [تصویر ۱۸].

[تصویر ۱۹]

نقشی از قالی های بختیاری ، در این تصویر نقشی هندسی جایگزین درخت شده است. دو جانور درحالی که پشت به هم قرار گرفته اند در پایین آن مشاهده می شوند [تصویر ۱۹].

[تصویر ۲۰]

نقشی از قالی های بختیاری ، که در آن دو پروانه نگهبان درخت زندگی کاج اند و نقش پروانه جایگزین بز ها ، شیر ها یا پرنده ها شده است [تصویر ۲۰].

[تصویر ۲۱]

نقشی از قالی های بختیاری ، در حالی که بر خلاف نمونه های قبلی که یک جفت جانور یا پرنده در دو طرف درخت قرار داشت ، دو موجود مختلف یک پرنده و یک پروانه در دو طرف درخت قرار دارند . [تصویر ۲۱]

[تصویر ۲۲]

نقشی از قالی های بختیاری ، در این تصویر یک پرنده بر روی درخت و یک بز در سمت چپ پایین درخت قرار گرفته است در حالی که سرش به عقب برگشته و به پرنده نگاه می کند . رنگ زردی روی بدن بز به کار رفته که شاید نشان دهنده نور خورشید یا یک منبع نوری دیگر باشد . در این نمونه دیگر آن تقارن دو جانور در دو طرف درخت مشاهده نمی شود [تصویر ۲۲] .

[تصویر ۲۳] قالی چهار محال و بختیاری، بازرگانی گوراوانچی، ۱۳۸۹/۷/۵، نمایشگاه بین المللی فرش دستباف ایران، تهران.

نقشی از قالی های بختیاری ، که در آن دو مرد نشسته بر روی صندلی در حالی که قلیان در دست دارند جایگزین همه پرندگان ، بزها ، شیرها ، و پروانه ها شده اند [تصویر ۲۳].

نتیجه گیری

متوجه شدیم که نقشمایه درخت و دو نگهبان در اطراف آن ، از کهن ترین زمان در آسیای میانه و فلات ایران رایج بوده و سابقه ای بسیار طولانی داشته است . قوچ های نگهبان معمولا به صورت جفت ظاهر شده و در دو طرف درخت قرار دارند ، این نقش از بن مایه های مربوط به ماه یا ماه درخت بوده است . درخت زندگی بر اساس داد و ستدهای متقابل بین فرهنگ ها اقسام گوناگونی یافت . در ایران در دوره های مختلف درختان متفاوتی درخت زندگی تعریف شده که مهمترین آن عبارت اند از : سرو ، انار و نخل . قدیمی ترین نمونه های به جای مانده از نقش درخت زندگی و دو بز نگهبان آن در مَهرهای استوانه ای ایلام یافت شد . این نقش به عقاید مذهبی آن ها مربوط بوده است . گیلگمش ، قهرمان ایلامی برای رسیدن به نامیرایی که از خوردن میوه های درخت زندگی بخش حاصل می شد ، موانع زیادی را پشت سر گذاشت و با نگهبانان آن جنگید ، اما قبل از آنکه بتواند به میوه های آن درخت دست یابد ، به عمر او خاتمه داده شد . از آن پس نقش درخت و دو بز کوهی در دوره های مختلف هنر ایران تکرار شد که بعد ها بدون توجه به معنای آن و فقط به عنوان یک نقشمایه تزئینی بوده است . این نقش در قالی های بختیاری نیز به شکل های مختلف به کار رفته است . انواع درختان با نگهبانان اطراف آن شامل پرنده هایی همچون کلاغ ، طاووس ، پرندگان تاج دار ، و جانورانی نظیر شیر ، بز و ... در نمونه ای نیز نگهبانان درخت زندگی نقش شده در قالی های بختیاری انسان های امروزی هستند که نشان دهنده تزئینی بودن این نقشمایه نزد بافنده بختیاری ، بدون پی بردن به معنای آن است .

فهرست منابع

- آپم پوپ ، آرتر ، اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « سیری در آرایه‌های ایرانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۶ ، ترجمه زهرا بایستی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران صص ۳۲۱۰-۳۱۱۹ .
- آپم پوپ ، آرتر ، بالتروشائیتیس ، یورگیس (۱۳۸۴) ، نقوش پیشینه‌دار ، ترجمه ژیلبرت صدیق‌پور ، نشر فرهنگسرای میردشتی ، تهران .
- اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « پارچه‌های دوره ساسانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه زهره روح فر ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران ، صص ۸۹۳-۸۴۷ .
- اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « مَهرهای ساسانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه ناصر نوروززاده چگینی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران . صص ۱۰۱۲-۹۷۷ .
- پرهام ، سیروس (۱۳۷۰) ، دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس ، جلد ۱ ، با همکاری سیاوش آزادی ، امیرکبیر ، تهران .
- پرهام ، سیروس (۱۳۷۱) ، دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس ، جلد ۲ ، نشر امیرکبیر ، تهران .
- دادور ، ابوالقاسم ، منصور ، الهام (۱۳۸۵) ، درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان ، دانشگاه الزهرا ، تهران .
- دوبوکور ، مونیک (۱۳۷۳) ، رمزهای زنده جان ، ترجمه جلال ستاری ، نشر مرکز ، تهران .
- گیرشمن ، رمان (۱۳۵۰) ، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی ، ترجمه دکتر بهرام فره‌وشی ، نشر بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، تهران .

فهرست منابع تصویری

- آپم پوپ ، آرتر ، اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « سیری در آرایه‌های ایرانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۶ ، ترجمه زهرا بایستی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران صص ۳۲۱۰-۳۱۱۹ .
- بازرگانی گوراوانچی (۱۳۸۹) ، نمایشگاه بین‌المللی فرش دستبافت ایران ، تهران .
- موزه ایران باستان .
- مددی ، حسین (۱۳۸۶) ، نماد در فرهنگ بختیاری ، مهریار ، اهواز

- Hali (Octobr ۱۹۸۹) , Issue ۴۷, p ۸۶.
- Godard , Andre (۱۹۶۵) , **the Art of IRAN** , Michael Heron , George Alen & unwin ltd, London.
- Willborg , Peter (۲۰۰۲) , **CHAHARMAHAL VA BAKHTIARI** , hunter & foulis ltd , east lothian , scotland.